

УДК 902.2

CZECH CENTER OF UKRAINIAN ARCHAEOLOGY

ЧЕСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Реняк Р.С. / Пеняк П.С.

с. hist. s., as. prof. / канд. істор. наук, ст. наук. співроб.

ORCID 0000-0002-9168-4123

Ivan Krypiakovich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine,
Uzhhorod, Universytetska 21, 88000Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Ужгород, Університетська 21, 88000

Анотація. Розглядається діяльність празької школи української археології. Стверджується, що основну увагу її учасники приділили методиці проведення археологічних досліджень, ознайомлення європейської наукової спільноти з досягненнями української археології. Окремі з них (І. Борковський) проводили власні археологічні розкопки на чеських теренах.

Ключові слова: Чехословаччина, еміграція, празька школа української археології

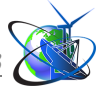
Вступ.

Як відомо, поразка в 1917 – 1921 роках національно-визвольних змагань в Україні, знищення більшовиками УНР привели в дію процеси чисельного зростання української еміграції в ряді європейських країн. Для неї був притаманний високий рівень національної свідомості, який дозволив не лише поповнити вже існуючі українські спільноти, а й суттєво впливати на їх духовне життя.

У 20 – 30-і роки ХХ ст. одним із чільних осередків української еміграції були Чехословаччина та її столиця Прага. Панівні кола країни, яка була відома своїм демократичним законодавством, з розумінням ставилися до емігрантів з України. Останні мали можливість розвивати тут культуру й духовність, здобувати освіту, в тому числі вищу, отримувати стипендії, вести наукові дослідження. Натхненником цієї ідилії був перший президент Чехословаччини Т.-Г. Масарик з його гаслом «pravda zvítězí».

Основний текст.

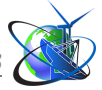
У Празі представники української спільноти (археологи, історики) ввійшли до об'єднання, яке в науковій літературі умовно отримало назву празької школи української археології. Це місто, за висловом О. Олеса, стало «колискою

української свободи, політичним, науковим та культурним осередком української духовності» [5, с. 57]. На погляд відомого славіста-мовознавця, історика української літератури, активного учасника наукового та культурного життя української еміграції Ю. Шевельова (Шереха) поштовхом до такого об'єднання була віра в українську національну духовність, котра мала привести до здобуття державності, *« ідеологія сильної, не вгнутої людини, аристократа, державника, войовника, лицаря, архітекта недосяжно високих надщоденних вез, майстра двосічного меча »* [14, с. 447].

Після проголошення незалежності України почалося систематичне вивчення діяльності української спільноти за кордоном, зокрема, в Чехословаччині. На основі вивчення архівних документів і звітів, відвідання музейних закладів Праги, Брно, Подєбрад, інших європейських міст, спогадів учасників археологічних розкопок науковий світ побачили десятки публікацій, в яких розглядалися різноманітні аспекти наукової діяльності українських учених-археологів. Це, зокрема, роботи Л. Крушельницької, О. Франко, П. Курінного, В. Петегірича, Я. Левкуна, Л. Пекарської, Т. Романюк, Т. Іванівської та ін. [14; 12; 3; 9; 10; 11; 5; 15; 1]. Зазначається, що українську археологію в Чехословаччині репрезентували Я. Пастернак, О. Кандиба (Ольжич), В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський. Окремі з них (Я. Пастернак, О. Кандиба, І. Борковський) відвідували семінари всесвітньовідомого славіста Любо Нідерле. Так як вони були позбавлені можливості проведення польових робіт на теренах України, то основну увагу приділили методології теорії археологічних знань, синтезу археологічних досліджень, ознайомлення європейських учених з досягненнями української археології та налагодження зв'язків з ними.

Серед українських археологів празької школи найстаршим за віком був Василь Михайлович Щербаківський (1876 – 1957) - історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець. Він на початку XX ст. проводив розкопки палеолітичних стоянок Гінці і Сергіївка на Полтавщині, трипільського селища в Лукашах, слов'янських селищ і городищ (Білгород, Переяслав, Липлява, Липово) на Київщині, татарської мечеті в Маяках на Полтавщині [3, с. 138 - 139]. Буремні

події 1917 - 1921 років в Україні змусили вченого залишити батьківщину та емігрувати до Чехословаччини, до Праги, яка на той час була знаним центром слов'янських студій в Європі. Чеські правлячі кола прихильно поставилися до українських вигнанців. Так, наприклад, було створено кафедру української літератури в Карловому університеті, дано дозвіл на організацію Українського вільного університету (УВУ). Це дало змогу налагодити не лише педагогічну, але й наукову та видавничу діяльність. *«Український університет у Празі, як наголошував один із його керівників О. Колесса, се один із граничних стовпів на гуманно-культурному шляху, яким ішов чесько-словацький нарід від Гуса та Коменського до Масарика»* [2, с. 16].

Керівництво університету запросило В. Щербаківського на кафедру праісторії і археології, де розпочалася його педагогічна та наукова діяльність. У 1922 році він обирається доцентом УВУ, у 1926 - професором [12, с. 73]. Протягом 1929 – 1930, 1938 – 1943 років вчений обіймав посаду декана філософського факультету УВУ, паралельно викладав археологію та етнографію в Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова [8, с. 102]. У 1923 році В. Щербаківський став співзасновником Українського історико-філологічного товариства в Празі.

Празький період діяльності (1922 – 1945) виявився доволі плідним у науковому доробку вченого. Про це, наприклад, свідчить чимала кількість студій різної тематичної направленості, як от «Основні елементи орнаменталії українських писанок і їхнє походження», «Тілопальні точки і мальована кераміка», «Концепція М. Грушевського про походження українського народу», «Формація української нації», «До питання про так звані точки трипільської культури». У 1947 році вже у Мюнхені побачило видавничий світ фундаментальне дослідження «Кам'яна доба в Україні» [4, с. 639]. У своїй творчості В. Щербаківський основну увагу звернув на синтетичне вивчення української археології, етнографії та мистецтва.

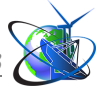
Важливим здобутком ученого виявилось формування власної концепції походження українського народу, яка була викладена у публікації «Формація

української нації». Вона була сформульована на підставі опрацювання великої кількості археологічних, етнографічних та лінгвістичних джерел. На погляд В. Щербаківського, « історія народу-нації є історією тієї території, яку цей народ займає [15, с. 54]. Трипільську культуру він вважав за землеробську, що належала до групи кавказько-малоазійських мов. До праслов'ян учений зарахував скіфські племена агафірсів, неврів, гелонів. На підставі виразної культурної традиції автор стверджував, що ніякого переселення слов'ян не було, вони завжди жили на території сучасної України починаючи від неолітичної доби. Тобто, В. Щербаківський був прихильником автохтонної концепції, основи якої були закладені українським археологом, чехом за походженням В. Хвойкою.

Серед представників празької школи української археології треба згадати й Левка Євгеновича Чикаленка (1888 -1965) - відомого громадсько-політичного діяча, члена Української Центральної Ради (її секретар), історика, археолога, дійсного члена НТШ і Української вільної академії наук. Важливе значення в його становленні як археолога відіграла участь у розкопках палеолітичної стоянки біля села Мізин на Чернігівщині. Вони проводилися протягом 1912 – 1916 років під керівництвом професора Х. Вовка й були перервані подіями Першої світової війни. Серед виявлених тут речей особливу увагу привернули кістяні вироби з своєрідним геометричним орнаментом, над інтерпретацією якого вчений продовжував працювати і далі [1, с. 133].

Події національно-визвольних змагань в Україні, прихід до влади більшовиків на певний час перервали наукові студії Л. Чикаленка, так як у 1920 році він опинився за межами батьківщини: спочатку в Польщі, а потім у Чехословаччині. Протягом 1923 – 1926 років учений проживав у Празі, закінчив УВУ. У 1923 році Л. Чикаленко захистив у цьому вузі магістерську дисертацію на тему «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби» й отримав у 1924 році ступінь доктора філософії [9, с. 26 – 27]. Робота була написана на основі матеріалів, здобутих під час розкопок у Мізині й доповнена артефактами з музеїв Праги, Брно, Відня, Софії. 1923 – 1925 роки у біографії вченого позначені роботою в Українському педагогічному інституті ім. М.

Драгоманова, де викладав антропологію, етнологію, археологію, передісторію України. Одночасно займав посаду лаборанта в передісторичному відділі Чеського Національного музею [1, с. 134].

Під час роботи в музеї вченого особливо зацікавила культура спіральної меандрової кераміки та близька до неї культура моравської мальованої кераміки. З метою ознайомлення з останньою він відвідав Моравію (Брно), де опрацював численні музейні колекції та артефакти з приватних збірок. Вивчення цих культур дало змогу прослідкувати зв'язки з трипільською культурою, поширеної на території України та Молдавії, висунути теорію про походження та еволюцію орнаменту, за термінологією Л. Чикаленка, «ритмографіка» та «вівіфікаціонізм», тобто оживлення, породження рослинних та тваринних мотивів з геометричного орнаменту [13, с. 118].

Генезу первісного мистецтва Л. Чикаленко пояснював людською працею. На погляд вченого, людина більше стомлюється від фізичного навантаження, якщо воно відбувається чи хаотично, чи без перерви. Робота, що виконується через певні проміжки часу, ритмічними рухами, стає значно легшою через те, що тоді чергуються періоди напруження та ослаблення м'язів. Цю теорію Л. Чикаленко застосував і до графічного мистецтва. Так, окремі вироби з кістки на стоянці в Мізині були покриті штриховкою у вигляді похилих ліній на рівній віддалі одна від одної. Він намагався знайти відповідь на питання з якою метою нанесені такі позначки. І дійшов висновку про їх практичне призначення. Якщо поверхня виробу з кістки гладка, то при вставлянні в дерев'яний держак він не буде триматися. Завдяки штриховці усувається гладкість поверхні й знаряддя праці закріплюється в держаку. Але якщо це не є мистецтвом, то чому лінії розміщені в певному порядку. На думку Л. Чикаленка, це і є ритміка [1, с. 136].

Л. Чикаленко захоплювався еволюційною теорією, що визначило напрямок його студій в галузі первісного мистецтва. Він запропонував цікавий метод археологічних пошуків, який базувався на побудові еволюційних генетичних рядів орнаментальних композиційних елементів, за допомогою яких з'являлася можливість виявити зниклі форми й встановити відносну хронологію явищ [3,

с. 142]. Свій метод дослідник назвав морфологічно-еволюційним і теоретично відмежував його від формально-статистичного методу.

У 1927 році Л. Чикаленко на засіданні історико-філософської секції Українського наукового товариства виступив з доповіддю, в якій висловив думку щодо автохтонності носіїв культури шнурової кераміки на теренах Східної Європи та їх міграцію на захід. Згодом цю тезу підтримав ще один представник празької школи І. Борковський [16, s. 89 – 148]. Серед праць, які побачили видавничий світ під час перебування Л. Чикаленка в Чехословаччині можна назвати «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби » (1923), «Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ » (1925), «Študie o vývoji ukrajinské neolitické malované keramiky » (1927), «Вівіфікаціонізм» (1938) та інші [4, с. 641 – 642].

Ще один представник празької школи української археології Іван Борковський (1897 – 1976) був вихідцем із Прикарпаття. Під час подій Західноукраїнської народної республіки він боровся за її державний суверенітет у лавах Української галицької армії, був інтернований, а далі емігрував до Чехословаччини, оселившись у Празі. Тут у 1920 році І. Борковський завершив гімназійні студії й вступив на філософський факультет Карлового університету. Під час навчання в університеті його наставником став Любо Нідерле, що й визначило подальші наукові зацікавлення майбутнього вченого.

Під час навчання в університеті І. Борковський зосередився на вивченні матеріальної та духовної культури неолітичної доби. Його магістерська робота була присвячена культурі шнурової кераміки Центральної Європи «Vychodní oblast kulturní a otázka šnurové keramiky » [11, с. 46]. Було розглянуто питання походження неолітичної й культури шнурової кераміки, виділено їх характерні риси, зокрема, східні мотиви. Рукопис послужив хорошою основою для появи серії публікацій, в яких автор не оминув проблеми особливостей культури шнурової кераміки та окремих елементів на теренах Східної Європи, наприклад, в Україні. Наукові зацікавлення до вивчення культури не припинилися навіть тоді, коли І. Борковський став відомим ученим, а поле діяльності поширилося на

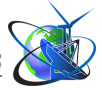
слов'янську добу й раннє середньовіччя. Про це свідчить поява видання «Шнурова кераміка в Україні» на французькій мові, окремі положення якого не втратили своєї значущості і в наш час [4, с. 641].

У 1932 році І. Борковський отримав звання приват-доцента й отримав місце асистента на кафедрі передісторичної археології. Пізніше отримав посаду професора-ординатора зі спеціальності «передісторія та історія етнології». Протягом 1939 – 1940, 1941 – 1943 років обіймав посаду ректора УВУ [7, с. 122 – 123].

До кола наукових зацікавлень І. Борковського входила й епоха бронзи, зокрема, бронзові скарби на теренах Підкарпатської Русі. У 1934 році вийшла стаття, в якій її автор подав опис трьох бронзових скарбів на теренах Закарпаття. Вони стосувалися сіл Обава Мукачівського та Анталовці Ужгородського районів і Великого Березного [18, s. 1 – 5]. Кожний зі скарбів було віднесено до певного часового проміжку. Наприклад, скарби з Обави й Великого Березного датувалися перехідним періодом від доби пізньої бронзи до гальштатської епохи, скарб з Анталовець – до другої фази IV доби бронзи й початку гальштатської за П. Рейнеке. Наукова розвідка вченого продовжила серію публікацій по цій тематиці, в яких на основі аналізу предметного (видового і типологічного) складу того чи іншого скарбу визначалися їх хронологічні рамки.

З середини 20-х років XX ст. учений звертається до вивчення раннього середньовіччя, зокрема, почав опрацювання такого важливого елементу матеріальної культури слов'ян, як кераміка від перших століть I тис. н.е. до ранньомодерної доби. На теренах Праги вчений провів розкопки в храмі Святого Віта (1925), костьолі Яна Прадла на Малостранській площі (1935) Лоретанській та Градчанській площах (1934 – 1935, 1944), Лівого Градця (1940, 1947 – 1954), площі та собору Св. Їржека (1959 – 1963) [7, с. 185]. У результаті цих досліджень було виявлено значну кількість нових знахідок, вивчено окремі елементи матеріальної та духовної культури західних слов'ян, соціальну структуру тогочасного суспільства.

Одним із вагомих наслідків інтенсивної пошукової діяльності І.

Борковського стала поява публікації «Давньослов'янська кераміка в Центральній Європі», яка знаменувала собою новий поштовх у становленні слов'янської археології. Її перший розділ побачив видавничий світ у «Pamatkach archeologicckych», а цілком вона вийшла у 1940 році [17]. На основі типологічного аналізу було дано визначення й введено до наукового обігу таке поняття, як празький тип слов'янської кераміки - свідчення найдавнішого заселення слов'янами Центральної Європи не пізніше VI ст. н.е. Його витоки вчений шукав у більш ранній період, так як був переконаний у давньому заселенні слов'янами цього регіону.

Ім'я І. Борковського пов'язується також з дослідженням ряду визначних об'єктів становлення чеської державності, а саме Празького граду і Левого Градця. Для їх вивчення в структурі Інституту археології Академії наук Чехословаччини була створена група під керівництвом ученого. Розкопки резиденції Пшемисловців на Лівому Градці розпочалися ще перед Другою світовою війною й тривали до 1954 року. Їх результати були опубліковані в ряді монографій: «Levy Hradec. Nejstarši sídlo Přemyslovcu», «Pražský hrad v době přemyslovských knížat», «Svatojiřská bazilika a klášter na Pražském hrade». Цій тематиці була присвячена й докторська дисертація «Pražský hrad ve světle nových výskumů», захищена в 1960 році [10, с. 87].

Висновки.

На завершення підкреслимо, що вся діяльність представників празької школи вітчизняної археології - це яскраве свідчення взаємозв'язків і взаємозбагачення української та чеської науки в справі вивчення найдавніших часів Східної й Центральної Європи.

Література:

1. Іванівська Т. Л.Є. Чикаленко як археолог. *Український історик*. Нью-Йорк, 1970. Ч. 1 – 3. С. 132 – 139.
2. Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX ст. *Хроніка-2000*. 1999. Вип. 25 – 26. С. 18 – 29.

3. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен: В-во Українського вільного університету, 1970. 138 с.
4. Крушельницька Л. Праці українських археологів в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський). *Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці Археологічної комісії*. 1998. Т. ССXXXV. С. 638 – 642.
5. Левкун Я. Археолог Іван Борковський: повернення у славі в Україну. Снятин: Прут-Принт, 2007. 232 с.
6. Левкун Я. І. Іван Борковський - європейський вчений, твій син, Україно. *Інтелігенція і влада*. 2010. Вип. 19. С. 177 – 192.
7. Левкун Я. Іван Борковський та український науковий світ Праги. *Схід*. 2012. № 2. С. 121 – 126.
8. Пекарська Л., Шкроміда Д. Вадим Щербаківський. *Київська старовина*. 1996. Ч. 4 – 5. С. 101 – 106.
9. Петегірич В. Археолог Левко Чикаленко (до 110-річниці з дня народження). *Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* (далі МДАПВ). 1998. Вип. 7. С. 26 – 27.
10. Петегірич. В. Іван Борковський - видатний археолог з Прикарпаття. *Постаті української археології. МДАПВ*. 1998. Вип. 7. С. 86 – 87.
11. Романюк Т. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині. *МДАПВ*. 2008. Вип. 12. С. 45 – 49.
12. Франко О. Вадим Щербаківський у Празі. *На крутосхилах історії*. 2005. Кн. 2. С. 69 – 91.
13. Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. *Трипільська культура в Україні*. Київ, 1926. Вип. 1. С. 113 – 118.
14. Шерех Ю. Третя сторожа: література, мистецтво, ідеології. Балтимор-Торонто: Українське незалежне в-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1991. 455 с.
15. Щербаківський В. Формация української нації: нарис праісторії України. Нью-Йорк: Українське в-во «Говерля», 1958. 147 с.
16. Borkovsky I. Šnurova keramika v Ukrajine. *Obzor prehistoricky*. Praha, 1930 – 1931. Т. IX. S. 89 – 148.

17. Borkovsky I. Slovanska keramika ve středni Evrope. Praha, 1940. 113 s.
18. Borkovsky I. Tři hromadné nálezy z Podkarpatské Rusi. *Pamatky archeologické*. 1934 – 1935. IV – V (díl XXXX). S. 1 – 5.

Abstract. *The activity of the Prague school of Ukrainian archaeology is considered. It is argued that its participants paid the main attention to the methodology of archaeological excavations, familiarizing the European scientific community with the achievements of Ukrainian archaeology. Some of them (I. Borkovsky) conducted their own archaeological research in the Czech lands.*

Key words: *Czechoslovakia, emigration, Prague school of Ukrainian archaeology*

Статтю надіслано 20.08. 2025

© Пеняк П.С.